

ISLOM MOLIYASINING BARQAROR IQTISODIYOT VA IJTIMOIIY ADOLATNI TA'MINLASHDAGI O'RNI

Ziyabov Ag'zam Rustamjon o'g'li

Bank-moliya akademiyasi magistranti

So'nggi yillarda global moliya tizimida barqarorlikni ta'minlash, adolat tamoyillarini kuchaytirish hamda real iqtisodiyotga yo'naltirilgan investitsiyalarni kengaytirish masalasi tobora dolzarb tus olmoqda. Shu nuqtai nazardan, islom moliyasi prinsiplari asosida shakllangan moliyalashtirish mexanizmlari xalqaro miqyosda sezilarli darajada e'tibor qozonmoqda.¹

Islom moliya tizimining mohiyatini belgilovchi asosiy tamoyil foizli kreditlash (ribo) va spekulativ operatsiyalarni (maysir) qat'iy rad etish, risk va foydani tomonlar o'rtasida adolatli taqsimlash, shuningdek, bitimlarni faqat real aktivlar va moddiy boyliklar asosida tuzishdan iboratdir.² Mazkur yondashuv moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, iqtisodiyotning real sektoriga investitsiya oqimini ko'paytirish va ijtimoiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.³

Hozirgi kunda shariatga mos moliyaviy vositalar - murabaha, mudaraba, musharaka, ijara kabi mexanizmlar infratuzilma loyihalari, ishlab chiqarish, energetika hamda qishloq xo'jaligi sohalarida keng qo'llanilmoqda. Islom taraqqiyot banki, Birlashgan Arab Amirliklari, Malayziya va Saudiya Arabistoni tajribasi shuni ko'rsatadiki, islomiy moliyalashtirish nafaqat moliya tizimining barqarorligini oshiradi, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot jarayonlariga ham sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.⁴

Shu bilan birga, ushbu sohaning samarali rivoji uchun normativ-huquqiy asoslarni takomillashtirish, moliyaviy infratuzilmani kengaytirish hamda yuqori

¹ Karim, R. A. A. Islamic Finance: Principles and Practice. Routledge. 2020

² Chapra, M. U. The Islamic Vision of Development in the Light of Maqasid al-Shariah. Islamic Research and Training Institute. 2008

³ Iqbal, Z., & Mirakhor, A. Ethics and Finance: An Islamic Perspective. Springer. 2017

⁴ Hasan, M., & Dridi, J. The Effects of the Global Crisis on Islamic and Conventional Banks: A Comparative Study. IMF Working Paper. 2010

<https://scientific-jl.com/>

malakali kadrlar salohiyatini shakllantirish zarurati mavjud. Demakki, islom moliyasi asosida loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini keng joriy etish O'zbekiston va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy diversifikatsiya, moliyaviy barqarorlik va uzoq muddatli o'sishga erishishda muhim omillardan biri bo'lib xizmat qilishi mumkin.⁵

Islom moliyasi zamonaviy global moliya tizimida o'ziga xos tamoyillarga ega bo'lgan, barqarorlik va adolat prinsiplariga tayangan holda rivojlanib borayotgan moliyaviy tizimlardan biri sifatida alohida e'tirof etilmoqda. Uning eng muhim xususiyati shundaki, moliyaviy bitimlar shariat me'yorlariga mos tarzda tuziladi, foizli kreditlash (ribo) qat'iyon taqiqlanadi, spekulativ va noaniq bitimlar (maysir va g'arar) rad etiladi, risk va foyda esa hamkor tomonlar o'rtasida adolatli taqsimlanadi. Barcha moliyaviy operatsiyalarning real aktivlarga asoslanishi talab etilishi natijasida moliyaviy spekulatsiya xavfi sezilarli darajada kamayadi hamda iqtisodiy o'sish real sektor vositasida rag'batlantiriladi. Shu sababli, islom moliyasi nafaqat moliya tizimi barqarorligini mustahkamlash, balki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishda ham muhim omil hisoblanadi.

So'nggi yillarda islom moliyasi sezilarli darajada kengayib, 2023-yilga kelib 5 trillion AQSh dollariga yaqin aktivlarga ega global moliya tarmog'iga aylangan. Bugungi kunda Malayziya, Birlashgan Arab Amirliklari, Saudiya Arabistoni, Bahrayn, Quvayt va Turkiya ushbu tizimning yetakchi markazlari sifatida shakllangan. Ushbu mamlakatlarda islomiy moliyaviy vositalar infratuzilma, uy-joy qurilishi, sanoat va energetika sohalarida muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Masalan, Malayziyada "sukuk" (islomiy obligatsiya) bozori hajmi 2022-yilda 125 milliard AQSh dollaridan ortiq bo'lib, davlat va xususiy loyihalarni uzoq muddatli va barqaror moliyalashtirishga imkoniyat yaratdi.⁶

Islomiy moliyalashtirish amaliyotida keng tarqalgan vositalardan biri - murabaha, ya'ni bank tomonidan mijoz nomidan tovar yoki aktiv sotib olinib,

⁵ El-Gamal, M. A. Islamic Finance: Law, Economics, and Practice. Cambridge University Press. 2006

⁶ Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) Yillik Hisoboti (2023) – <https://www.ifsb.org>

<https://scientific-jl.com/>

keyinchalik ustama qo'shilgan holda muddatli to'lov shartida sotilishi hisoblanadi. Bu mexanizm riskni kamaytiradi, chunki bank aktivning real mavjudligini ta'minlaydi. Mudaraba shartnomasida bir tomon kapital taqdim etsa, boshqa tomon boshqaruvni amalga oshiradi va foyda hamda zarar kelishilgan nisbatda taqsimlanadi. Musharaka mexanizmi esa sheriklarning birgalikda kapital kiritishi hamda loyiha natijalaridan ulushlariga mos ravishda foyda va zarar taqsimlashini nazarda tutadi. Ijara esa real aktivga asoslangan lizing munosabatlarini ifodalaydi va shariat qoidalariga to'liq muvofiqdir.

Islom moliyasining eng muhim ustunliklaridan biri - spekulativ faoliyat va moliyaviy "pufaklar" paydo bo'lishini cheklashidir. Real aktivlarga asoslangan bitimlar va risklarni sheriklar o'rtasida taqsimlash mexanizmi tufayli moliya bozorlaridagi keskin tebranishlar salbiy oqibatlarini kamaytiradi. Masalan, 2008-yilgi global moliyaviy inqiroz davrida islomiy banklar va moliyaviy institutlarning aksariyati nisbatan barqarorlikni saqlab qoldi, chunki ularning aktivlari bevosita real iqtisodiyot bilan bog'langan edi.

Islom moliyasi asosida loyihalarni moliyalashtirish - bu nafaqat shariat qoidalariga muvofiq alternativ moliyaviy mexanizm, balki iqtisodiy samaradorlik, risklarni adolatli taqsimlash va real sektor bilan uzviy bog'liqlikni ta'minlaydigan tizim sifatida ham alohida ahamiyatga ega. An'anaviy moliyalashtirish odatda foizli kreditlar orqali amalga oshirilib, bunda kreditor (bank yoki investor) kafolatlangan daromadni qo'lga kiritadi, risklar esa asosan qarz oluvchi zimmasiga yuklanadi. Aksincha, islom moliyasida moliyaviy operatsiyalar sheriklik (musharaka), boshqaruv sherikchiligi (mudaraba), savdo asosidagi moliyalashtirish (murabaha) va lizing (ijara) kabi vositalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu mexanizmlar foyda va zararlarni tomonlar o'rtasida adolatli taqsimlash, kapitalni faqat real aktivlarga yo'naltirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash imkonini beradi.

Amaliy tajriba ko'rsatadiki, islomiy moliyalashtirish mexanizmlari katta hajmli investitsiyalarni talab qiluvchi sohalarda, jumladan, infratuzilma, energetika, transport va qishloq xo'jaligi kabi tarmoqlarda samarali qo'llanilishi

mumkin. Masalan, Malayziyada sukuk (islomiy obligatsiyalar) orqali elektr stansiyalari va avtomobil yo'llari kabi yirik infratuzilma loyihalari moliyalashtirilgan. Saudiya Arabistonida musharaka va ijara mexanizmlari yordamida neft-gaz sohasi va qayta tiklanuvchi energiya manbalariga investitsiyalar jalb qilinmoqda. Birlashgan Arab Amirliklarida esa turizm, savdo va transport infratuzilmasini rivojlantirishda islomiy moliya vositalaridan keng foydalanilmoqda.

Shunga qaramay, islomiy moliyalashtirishni keng joriy etish jarayonida qator muammolar mavjud. Avvalo, ayrim davlatlarda shariatga asoslangan moliyaviy operatsiyalarni tartibga soluvchi huquqiy baza yetarlicha shakllanmagan. Ikkinchi muammo - moliyaviy infratuzilmaning sust rivojlanganligi, xususan sukuk bozorining keng miqyosda shakllanmagani, islomiy banklar sonining kamligi va ularning kapitallashuv darajasining pastligidir. Uchinchi masala - malakali kadrlar yetishmasligi bo'lib, shariat va moliya sohalarida kompleks bilimga ega mutaxassislar soni cheklangan. To'rtinchidan, xalqaro standartlar - AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) va IFSB (Islamic Financial Services Board) tomonidan ishlab chiqilgan me'yorlar ko'plab mamlakatlarda to'liq qo'llanilmagan.

O'zbekiston uchun islomiy moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish katta imkoniyatlar yaratadi. Mamlakatda yirik infratuzilma, transport-logistika tizimini modernizatsiya qilish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish kabi ustuvor yo'nalishlar mavjud bo'lib, islomiy moliya vositalari ushbu sohalarga uzoq muddatli va barqaror investitsiyalarni jalb qilish imkonini beradi. Buning uchun, birinchidan, islomiy moliyaviy operatsiyalarni tartibga soluvchi huquqiy bazani takomillashtirish zarur. Ikkinchidan, sukuk bozorini tashkil etish va uni davlat hamda xususiy loyihalarni moliyalashtirish vositasi sifatida yo'lga qo'yish lozim. Uchinchidan, Islom taraqqiyot banki va IDB Infrastructure Fund kabi xalqaro institutlar bilan hamkorlikni kuchaytirish orqali qo'shimcha investitsiyalarni jalb etish mumkin.

Bundan tashqari, islomiy moliya bo'yicha kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yo'lga qo'yish dolzarb masaladir. Oliy ta'lim muassasalarida islomiy moliya sohasida magistratura va doktorantura dasturlarini tashkil etish, amaliyotchi mutaxassislarni xalqaro tajribaga asoslangan holda tayyorlash zarur. Shu bilan birga, fintex texnologiyalaridan foydalanib, raqamli platformalar orqali islomiy moliyalashtirish xizmatlarini kengaytirish istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Xalqaro tajriba shuni tasdiqlaydiki, islom moliyasi asosida loyihalarni moliyalashtirish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ijtimoiy barqarorlikni ham mustahkamlaydi. Risklarni sheriklar o'rtasida teng taqsimlash, real aktivlarga asoslanish va spekulyativ bitimlardan voz kechish iqtisodiy tenglikni ta'minlab, moliya tizimiga bo'lgan ishonchni oshiradi. Bu esa barqaror iqtisodiy o'sish uchun zarur sharoitlarni yaratadi.

Umuman olganda, islomiy moliyalashtirish amaliyotini rivojlantirish O'zbekiston va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy diversifikatsiya, moliyaviy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashning samarali vositasi bo'lishi mumkin. Ushbu jarayonda huquqiy baza, moliyaviy infratuzilma, inson kapitali va xalqaro hamkorlikni kompleks rivojlantirish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Islom moliyasining jozibadorligi esa, eng avvalo, uning iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiluvchi tamoyillarida mujassamdir. Shuning uchun ham mazkur tizim nafaqat musulmon aholisi ko'p bo'lgan mamlakatlarda, balki Yevropa kabi rivojlangan davlatlarda ham keng qo'llanilmoqda. Masalan, Buyuk Britaniya va Lyuksemburgda sukuk emissiyasi orqali islom moliya bozoriga faol kirib kelinmoqda.

Islom moliyasida loyihalarni moliyalashtirish odatda uzoq muddatga mo'ljallangan bo'lib, bu yirik infratuzilma, energetika va ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Indoneziya hukumati sukuk emissiyasidan foydalanib, yo'l, ko'priklar hamda portlar qurilishi uchun zarur moliyani ta'minlagan. Saudiya Arabistoni esa qayta tiklanuvchi energiya sohasida amalga oshirilayotgan loyihalarda musharaka va ijara asosidagi

shartnomalardan samarali foydalangan. Shunday mexanizmlarning uzoq muddatli va barqarorligi loyihalarning muvaffaqiyatli yakunlanish imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi.

Islomiy moliyalashtirish mexanizmlarining shariat talablariga mosligi nafaqat axloqiy tamoyillarga amal qilishni ta'minlaydi, balki iqtisodiy jarayonlarning barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Foizli kreditlashning yo'qligi hamda foyda va zararlarni sheriklar o'rtasida adolatli taqsimlash prinsipi iqtisodiy inqiroz sharoitida ham tizimning barqarorligini ta'minlash imkonini beradi.

So'nggi yillarda islom moliyasi jadal rivojlanmoqda. 2022-yilda uning global bozori hajmi 3 trillion AQSh dollaridan oshgan bo'lib, oxirgi o'n yillikda o'rtacha

10-12 foiz o'sish sur'ati kuzatilmoqda. Jahon banki va Islom taraqqiyot banki tomonidan taqdim etilgan qo'shma hisobotda qayd etilishicha, agar rivojlanayotgan mamlakatlar islom moliyasi vositalarini kengroq joriy etsa, ularning infratuzilma investitsiyalari hajmi 20-30 foizga oshishi mumkin.⁷

O'zbekiston sharoitida ham islom moliyasini rivojlantirish energetika, transport-logistika va qishloq xo'jaligi kabi ustuvor sohalarda investitsiya jalb qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Xususan, Qoraqalpog'iston hududida quyosh va shamol energetikasi bo'yicha loyihalarni moliyalashtirishda sukuk va musharaka mexanizmlaridan foydalanish nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik barqarorlikni ta'minlashda ham muhim omil bo'lishi mumkin.

Rivojlangan islom moliyasi markazlarida loyihalarni moliyalashtirish ko'rsatkichlari⁸

⁷ Jahon Banki va Islom Taraqqiyot Bankining qo'shma hisobotlari – <https://www.isdb.org> | <https://www.worldbank.org>

⁸ Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) Yillik Hisoboti (2023), Thomson Reuters Islomiy Moliya Taraqqiyot Hisoboti (2022), Islom Taraqqiyot Banki ma'lumotlari – www.isdb.org

<https://scientific-jl.com/>

Mamlakat	Islom moliyasi aktivlari (mlrd AQSh dollari)	Asosiy moliyalashtirish vositalari	Yirik loyihalar yo'nalishi
Malayziya	125	Sukuk, Murabaha, Ijara	Infratuzilma, energetika, transport
Saudiya Arabistoni	560	Musharaka, Ijara, Murabaha	Neft-gaz, qayta tiklanuvchi energiya
BAA	170	Sukuk, Murabaha	Turizm, transport infratuzilmasi
Turkiya	75	Mudaraba, Murabaha	Sanoat, qishloq xo'jaligi
Indoneziya	80	Sukuk, Musharaka	Yo'l va portlar, energetika
Bahrayn	55	Murabaha, Ijara	Moliyaviy xizmatlar, savdo

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar dunyoning yetakchi islom moliyasi markazlarining loyihalarni moliyalashtirishdagi o'rni va ularning amaliy tajribasini solishtirish imkonini beradi. Unda nafaqat umumiy aktivlar hajmi, balki qo'llaniladigan moliyalashtirish vositalari hamda yirik loyihalarining asosiy yo'nalishlari aks etgan.

Malayziya islomiy moliya bozorida yetakchi davlatlardan biri bo'lib, 125 mlrd AQSh dollari miqdoridagi aktivlarga ega. Ayniqsa sukuk bozori keng rivojlangan bo'lib, u davlat va xususiy sektor infratuzilma, energetika va transport sohalaridagi loyihalarni moliyalashtirishning muhim manbasi sifatida qo'llaniladi. Bundan tashqari, Murabaha va Ijara mexanizmlaridan foydalanish banklar hamda investorlar uchun risklarni kamaytiradi. Malayziya tajribasi shariat tamoyillariga asoslangan moliyalashtirish usullarini milliy iqtisodiy strategiya bilan uyg'unlashtirish mumkinligini yaqqol ko'rsatadi.

Saudiya Arabistoni esa 560 mlrd AQSh dollari hajmidagi aktivlari bilan eng yirik islom moliyasi bozoriga ega. Ushbu mamlakatda Musharaka, Ijara va Murabaha asosida neft-gaz sohasi loyihalari moliyalashtiriladi. So'nggi yillarda qayta tiklanuvchi energiya yo'nalishiga ham katta mablag'lar yo'naltirilmoqda. Saudiya tajribasi tabiiy resurslarga boy mamlakatlarda islomiy moliya vositalaridan iqtisodiy diversifikatsiyani qo'llab-quvvatlashda samarali foydalanish mumkinligini ko'rsatib bermoqda.

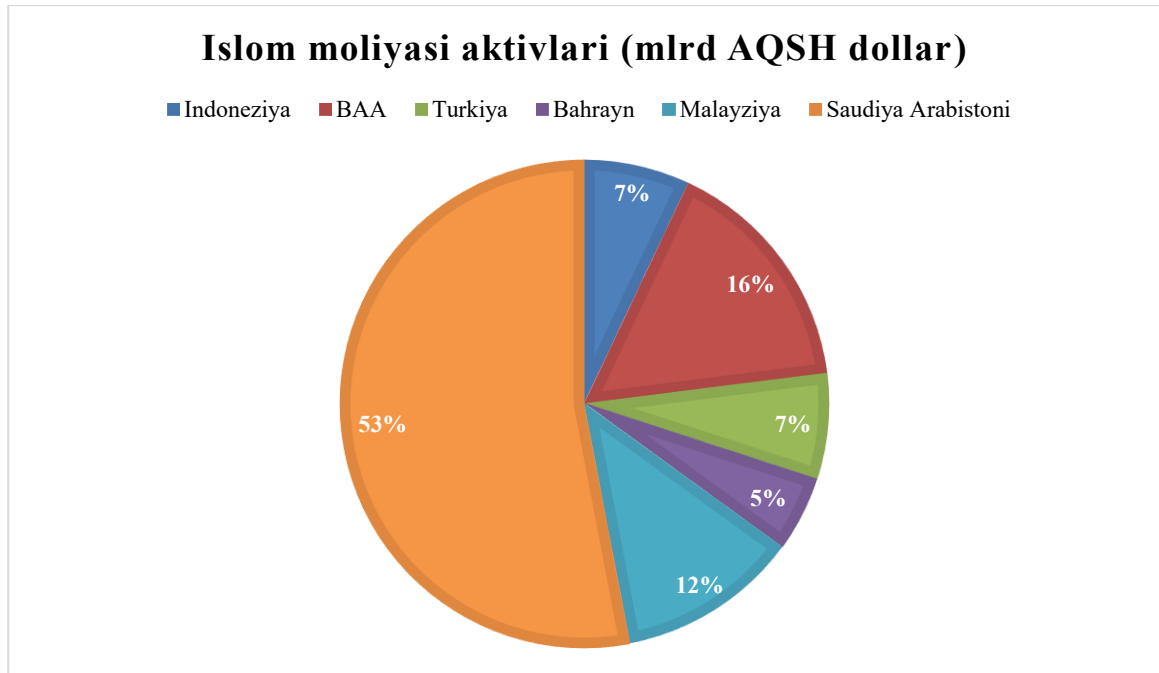
Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) 170 mlrd AQSh dollarlik aktivlari bilan sukuk va murabaha bitimlari orqali turizm hamda transport infratuzilmasini rivojlantirishda faol ishtirok etadi. Ushbu mamlakat nafaqat mahalliy, balki xalqaro investorlar uchun ham jozibador moliyaviy muhit yaratgan. Dubai Islom Banki va Abu Dhabi Islom Banki kabi yirik moliya institutlari global sukuk emissiyasida muhim rol o'ynab kelmoqda.

Turkiya islom moliyasi aktivlari hajmi 75 mlrd AQSh dollarini tashkil etadi. Bu mamlakatda Mudaraba va Murabaha vositalari sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarini qo'llab-quvvatlashda keng qo'llanmoqda. Shu bilan birga, islomiy moliya mexanizmlari eksport salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Turkiya so'nggi yillarda xalqaro hamkorlikni kengaytirish, sukuk emissiyasini kuchaytirish va shariatga mos moliyaviy innovatsiyalarni joriy etish orqali mintaqaviy moliya markaziga aylanishga intilmoqda.

Indoneziya islomiy moliya sohasida 80 mlrd AQSh dollari miqdoridagi aktivlarga ega. Mamlakatda sukuk va musharaka mexanizmlaridan keng foydalanilib, yo'l-transport infratuzilmasi, portlar va energetika loyihalarini moliyalashtirishda qo'llanilmoqda. Indoneziya hukumatining davlat sukuklarini emissiya qilishdagi faoliyati yirik infratuzilma dasturlarini amalga oshirishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Bu tajriba rivojlanayotgan davlatlar uchun islomiy moliya vositalaridan infratuzilma barpo etishda samarali foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

Bahrayn esa 55 mlrd AQSh dollari miqdoridagi aktivlarga ega bo'lsa-da, mintaqaviy moliyaviy markaz sifatida muhim rol o'ynaydi. Bu mamlakatda

murabaha va ijara bitimlari asosan moliyaviy xizmatlar va savdo sohalarini moliyalashtirishda qo'llaniladi. Bahrayn xalqaro islomiy moliya institutlari, jumladan, Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI) kabi tashkilotlar faoliyati tufayli global islomiy moliya standartlarini shakllantirishda yetakchi o'rin tutadi.

**“Rivojlangan islom moliyasi markazlarida aktivlar hajmi
(2023-yil, mlrd AQSh dollar)”⁹**

“Rivojlangan islom moliyasi markazlarida aktivlar hajmi (2023-yil, mlrd AQSh dollari)” diogrammasi yetakchi mamlakatlarning moliyaviy salohiyatini taqqoslash imkonini beradi. Grafik tahlil shuni ko'rsatadiki, Saudiya Arabistoni 560 mlrd AQSh dollari miqdoridagi aktivlar bilan eng yirik islom moliyasi bozoriga ega. Bu natija mamlakatning neft-gaz tarmog'idagi yirik loyihalar, shuningdek, qayta tiklanuvchi energiya sohasiga yo'naltirilgan islomiy moliyalashtirish hajmi bilan chambarchas bog'liq.

Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) 170 mlrd AQSh dollarlik aktivlari bilan ikkinchi o'rinda turib, asosan sukuk emissiyasi, turizm va transport infratuzilmasiga yo'naltirilgan loyihalar orqali ajralib turadi. Malayziya esa 125

⁹ Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) Yillik Hisoboti (2023), Thomson Reuters Islomiy Moliya Taraqqiyot Hisoboti (2022), Islom Taraqqiyot Banki ma'lumotlari. <https://www.ifsb.org> | www.refinitiv.com | www.isdb.org

mlrd AQSh dollari hajmidagi aktivlarga ega bo'lib, sukuk bozorida global yetakchi hisoblanadi. Ushbu mamlakatda infratuzilma va energetika loyihalarini moliyalashtirishda islomiy moliya asosiy manba sifatida faol qo'llaniladi.

Indoneziya (80 mlrd AQSh dollar) va Turkiya (75 mlrd AQSh dollar) o'rtacha hajmdagi bozorni tashkil etadi. Ularning faoliyati asosan davlat infratuzilmasi, energetika va ishlab chiqarish sohalarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Bahrayn esa 55 mlrd AQSh dollarlik aktivlari bilan nisbatan kichik bozorga ega bo'lsa-da, mintaqaviy moliya markazi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu mamlakatda murabaha va ijara kabi vositalar moliyaviy xizmatlar hamda savdo operatsiyalarida keng qo'llaniladi.

Umuman olganda, diogramma shuni ko'rsatadiki, islom moliyasi bozorining hajmi mamlakatlarning tabiiy resurslari, moliyaviy infratuzilma darajasi va iqtisodiy rivojlanish strategiyalari bilan bevosita bog'liq. Resurslarga boy Saudiya Arabistoni va BAA yirik aktivlar hajmi bilan ajralib tursa, Malayziya va Indoneziya shariatga mos kapital bozorlarini rivojlantirish orqali sezilarli moliyaviy ko'rsatkichlarga erishgan. Bu holat islom moliyasi asosida loyihalarni moliyalashtirish global iqtisodiyotda tobora muhim o'rin egallab borayotganini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karim, R. A. A. Islamic Finance: Principles and Practice. Routledge. 2020
2. Chapra, M. U. The Islamic Vision of Development in the Light of Maqasid al-Shariah. Islamic Research and Training Institute. 2008
3. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. Ethics and Finance: An Islamic Perspective. Springer. 2017
4. Hasan, M., & Dridi, J. The Effects of the Global Crisis on Islamic and Conventional Banks: A Comparative Study. IMF Working Paper. 2010
5. Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) Yillik Hisoboti (2023), Thomson Reuters Islomiy Moliya Taraqqiyot Hisoboti (2022), Islom

Taraqqiyot Banki ma'lumotlari. <https://www.ifsb.org> | www.refinitiv.com | www.isdb.org

6. Jahon Banki va Islom Taraqqiyot Bankining qo'shma hisobotlari – <https://www.isdb.org> | <https://www.worldbank.org>
7. Islomiy Moliyaviy Xizmatlar Kengashi (IFSB) Yillik Hisoboti (2023), Thomson Reuters Islomiy Moliya Taraqqiyot Hisoboti (2022), Islom Taraqqiyot Banki ma'lumotlari – www.isdb.org